

O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODELINI YARATISH

Mamadjanova Mavluda Nizomiddin qizi

NamDPI magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23254186>

Annotatsiya. Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta‘lim maktablari sharoitida o‘quvchilarning o‘qish savodxonligini rivojlantirishning pedagogik modeli nazariy va amaliy jihatdan asoslanadi. O‘qish savodxonligi zamonaviy ta‘lim jarayonida faqat matnni o‘qish va uning mazmunini qayta hikoyalash bilan chegaralanmay, o‘qilgan axborotni anglash, muhim ma‘lumotni ajratish, xulosa chiqarish, turli fikrlarni o‘zaro bog‘lash, matn mazmunini baholash, dalillar asosida munosabat bildirish va olingan axborotni yangi vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatlarini qamrab oluvchi kompleks kompetensiya sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda hududiy ta‘lim muhiti, o‘quvchilarning individual xususiyatlari, matn bilan ishlashning zamonaviy metodlari, differensial yondashuv, diagnostik va refleksiv baholash mexanizmlarini o‘zaro uyg‘unlashtiruvchi pedagogik model taklif etiladi. Modelning mazmuni o‘quvchini tayyor axborotni qabul qiluvchi subyekt emas, balki matnni mustaqil anglaydigan, savol qo‘yadigan, dalil izlaydigan, fikr yuritadigan va o‘z xulosasini asoslaydigan faol ta‘lim subyekti sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, pedagogik model, o‘qib tushunish, matn bilan ishlash, tanqidiy fikrlash, funksional savodxonlik, kompetensiya, PIRLS, PISA, diagnostika, refleksiya, differensial ta‘lim.

KIRISH

Bugungi ta‘lim tizimida o‘quvchining bilimni tayyor holda egallashi emas, balki uni mustaqil ravishda izlab topishi, o‘qilgan ma‘lumotni tushunishi, tahlil qilishi, turli manbalardan olingan axborotni qiyoslashi va undan amaliy vaziyatlarda foydalana olishi tobora muhimlashib bormoqda. Bunday kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy vositalaridan biri o‘qish savodxonligidir. PIRLS 2026 baholash konsepsiyasida o‘qish savodxonligi «jamiyat tomonidan talab qilinadigan va/yoki shaxs tomonidan qadrlanadigan yozma til shakllarini tushunish va ulardan foydalanish qobiliyati» sifatida ta‘riflanadi [PIRLS 2026 Assessment Frameworks, 2024]. O‘quvchi turli matnlardan ma‘no qura oladi, o‘qish orqali o‘rganadi, maktab va kundalik hayotdagi o‘quvchilar jamoalarida ishtirok etadi hamda shaxsiy zavq uchun o‘qiydi [o‘sha manba]. Demak, o‘qish savodxonligi oddiy texnik o‘qish malakasidan yuqori turuvchi intellektual faoliyat shaklidir.

O‘quvchining matnni o‘qishi va uni anglash jarayonida bir necha aqliy kechimlar bir vaqtning o‘zida amalga oshadi. O‘quvchi matndan bevosita berilgan ma‘lumotni topadi, bir nechta fikrni o‘zaro bog‘laydi, sabab va oqibat munosabatlarini aniqlaydi, matnda ochiq ifodalanmagan xulosalarni chiqaradi, muallifning pozitsiyasini anglaydi va zarur hollarda matnning ishonchliligi yoki mazmuniy qiymatini baholaydi. PIRLS 2026 baholash konsepsiyasida o‘qib tushunishning to‘rtta asosiy jarayoni: aniq ifodalangan ma‘lumotni topish, sodda xulosalar chiqarish, g‘oya va axborotni talqin qilish hamda uyg‘unlashtirish, matn mazmuni va shaklini baholash hamda tanqidiy tahlil qilish sifatida belgilanadi [PIRLS 2026

Reading Assessment Framework]. Shu jihatdan o‘qish savodxonligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyat ham aynan mazkur jarayonlarni bosqichma-bosqich shakllantirishga yo‘naltirilishi lozim.

O‘zbekistonda mazkur masalaga bo‘lgan e‘tibor xalqaro baholash dasturlari bilan bog‘liq metodik ishlarning kuchayib borayotganida ham namoyon bo‘lmoqda. 2026-yil yanvar oyida Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi, A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti hamda Ta‘limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi hamkorligida «O‘qish savodxonligini baholash va rivojlantirish» mavzusida maxsus treninglar tashkil etilgan [Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi, 06.01.2026]. Unda o‘qib tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish, PIRLS materiallaridan ta‘lim jarayonida foydalanish va xalqaro tadqiqotlarning ilmiy-amaliy yondashuvlarini pedagogik amaliyotga tatbiq etish masalalari muhokama qilingan. 2026-yil ma‘lumotlariga ko‘ra, tumandagi ayrim umumta‘lim maktablarida zamonaviy pedagogik tajribalarni sinovdan o‘tkazish ishlari olib borilmoqda. Jumladan, Yaponiya ta‘lim tajribasiga asoslangan «Lesson Study» yondashuvi O‘zbekiston umumta‘lim maktablarida sinovdan o‘tkazilmoqda [International Journal of Educational Sciences, 2024]. Mazkur tadqiqotda Urganch tumanidagi 5-umumta‘lim maktabi va Toshkent shahri Yashnobod tumanidagi 30-umumta‘lim maktabida matematika va ingliz tili darslarida «Lesson Study» metodining samaradorligi o‘rganilgan [o‘sha manba]. Bu tajribalar o‘quvchilarda mustaqillik, tartib-intizom va jamoaviy faoliyat kabi sifatlarni rivojlantirishga qaratilganligi qayd etilgan.

Ishlab chiqilayotgan pedagogik modelning konseptual asosi «o‘quvchi – matn – savol – tahlil – muloqot – xulosa – refleksiya» izchilligiga tayanadi. Mazkur tizimda o‘quvchi pedagogik ta‘sirning passiv obyekti emas, balki o‘z o‘quv faoliyatini tashkil etuvchi faol subyekt sifatida qaraladi. O‘qituvchi esa tayyor javobni beruvchi emas, balki o‘quvchini matn bilan mustaqil ishlashga yo‘naltiruvchi pedagogik tashkilotchi vazifasini bajaradi. Bunday yondashuv konstruktivistik ta‘lim tamoyillariga hamohang bo‘lib, bilimni tayyor shaklda berishdan ko‘ra o‘quvchining uni faol faoliyat jarayonida o‘zlashtirishiga imkon beradi.

Pedagogik modelning dastlabki va muhim tarkibiy qismi diagnostik bosqichdan iborat. O‘qish savodxonligini rivojlantirishdan avval o‘quvchining mavjud tayyorgarlik darajasini aniqlash lozim. Bunda o‘quvchining matnni o‘qish tezligi bilan bir qatorda matn mazmunini anglash darajasi, asosiy fikrni ajratishi, dalil topishi, xulosa chiqarishi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi va o‘z fikrini matn asosida asoslay olishi kuzatiladi. Mazkur yondashuv o‘quvchining qaysi bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini aniqlash imkonini beradi. Masalan, ayrim o‘quvchi matndan aniq ma‘lumotni topa olsa-da, yashirin mazmunni anglashda qiyinchilikka duch kelishi mumkin; boshqa o‘quvchi esa matn mazmunini yaxshi tushunsa-da, o‘z fikrini dalillar bilan asoslashda qiynalishi mumkin. Shuning uchun o‘qish savodxonligini yagona ko‘rsatkich bilan baholash pedagogik jihatdan yetarli emas.

Diagnostik natijalar asosida o‘quvchilar bilan individual va differensial ishlash mexanizmi ishlab chiqiladi. Bir xil yoshdagi o‘quvchilarning o‘qish tajribasi, lug‘at boyligi, oilaviy kitobxonlik muhiti, fikrlash tezligi va matnni qabul qilish imkoniyatlari bir xil bo‘lmaydi. Shu sababli bir xil matn asosida turli murakkablikdagi topshiriqlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Masalan, bir guruh o‘quvchilarga matndan bevosita ma‘lumot topish topshirig‘i berilsa, ikkinchi guruhga matnning ikki qismidagi ma‘lumotni birlashtirish, uchinchi

guruhga esa muallif fikrini baholash yoki muqobil xulosa ishlab chiqish topshirig‘i berilishi mumkin. Bunday differensial yondashuv o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish bilan birga ularning keyingi bosqichga bosqichma-bosqich ko‘tarilishini ta‘minlaydi.

Modelning mazmuniy komponentida matn tanlash alohida ahamiyatga ega. O‘qish savodxonligini rivojlantirish uchun faqat badiiy asarlardan foydalanish yetarli emas. Badiiy matnlar bilan bir qatorda ilmiy-ommabop, axborotiy, publitsistik, amaliy va multimodal matnlar ham ta‘lim jarayoniga kiritilishi kerak. PIRLS 2026 baholash doirasida matnlar ikki asosiy turga bo‘linadi: adabiy matnlar (hikoya, roman parchasi) va axborot matnlari (maqola, biografiya, xat, elektron pochta, veb-sayt, multimodal format) [PIRLS 2026 Assessment Frameworks, 2024]. Shu sababli o‘quvchi e‘lon, jadval, xarita, yo‘riqnoma, qisqa maqola, diagramma, internet sahifasi, ilmiy-ommabop matn va badiiy parcha bilan ishlashni o‘rganishi zarur.

Mazkur talabni hududiy materiallardan foydalanish orqali yanada samarali amalga oshirish mumkin. Masalan, Joylarning tabiiy muhiti, mineral suv manbalari, tarixiy obidalari, mahalla hayoti, hunarmandchilik, bog‘dorchilik, ekologik masalalar, hududdagi kasb va mehnat faoliyatiga oid ma‘lumotlar asosida qisqa o‘quv matnlarini yaratish mumkin. Bunday matnlar o‘quvchi uchun tanish muhitga tayanishi sababli uning avvalgi bilimlarini faollashtiradi. Eng muhimi, o‘quvchi o‘qish jarayonida «matndagi ma‘lumot mening hayotim va atrof-muhitim bilan qanday bog‘liq?» degan savolga javob izlay boshlaydi. Natijada o‘qish abstrakt o‘quv vazifasidan hayotiy tajriba bilan bog‘langan faoliyatga aylanadi.

O‘qish savodxonligini rivojlantirishda savol-topshiriqlar tizimi modelning eng faol mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi. Oddiy reproduktiv savollar o‘quvchidan matndagi tayyor axborotni qaytarishni talab qiladi. Bunday savollar zarur bo‘lsa-da, ular o‘qish savodxonligining yuqori darajadagi komponentlarini shakllantirish uchun yetarli emas. Shu sababli «Nima uchun?», «Qanday dalil asosida?», «Muallif bu fikrni qanday ifodalagan?», «Matndagi qaysi ma‘lumot sizning xulosangizni tasdiqlaydi?», «Ikki fikr o‘rtasidagi bog‘liqlik nimada?», «Muallifning fikriga boshqa qanday nuqtayi nazardan qarash mumkin?» kabi savollar tizimli ravishda qo‘llanishi lozim. Bunday topshiriqlar o‘quvchini javobni shunchaki aytishga emas, balki javobining asosini ko‘rsatishga o‘rgatadi.

Matn bilan ishlashning samarali usullaridan biri «o‘qishdan oldin – o‘qish jarayonida – o‘qishdan keyin» tamoyilini izchil qo‘llashdir. O‘qishdan oldingi bosqichda o‘quvchining mavzu yuzasidan mavjud bilimlari aniqlanadi, sarlavha va tayanch so‘zlar asosida taxminlar ilgari suriladi hamda o‘qish maqsadi belgilanadi. O‘qish jarayonida o‘quvchi muhim ma‘lumotlarni ajratadi, savollarga javob izlaydi, tushunarsiz birliklarni aniqlaydi, sabab-oqibat munosabatlarini kuzatadi. O‘qishdan keyingi bosqichda esa matn umumlashtiriladi, xulosalar chiqariladi, muallif pozitsiyasi baholanadi va o‘qilgan material boshqa bilim yoki hayotiy vaziyat bilan bog‘lanadi. Bu jarayon o‘qishni oddiy dekodlashdan mazmun yaratish faoliyatiga aylantiradi.

PIRLS 2026 konsepsiyasida ham o‘quvchining matnni tushunishida metakognitiv jarayonlar, ya‘ni o‘z tushunishini kuzatish va zarur hollarda o‘qish strategiyasini o‘zgartira olish qobiliyati muhim omil sifatida ko‘rsatiladi [PIRLS 2026 Reading Assessment Framework]. Shu nuqtayi nazardan Chortoq maktablarida o‘quvchiga «Men matnni tushundimmi?», «Qaysi qism menga qiyin bo‘ldi?», «Javobimni qaysi dalil bilan asoslay olaman?», «Yana qanday

ma‘lumot kerak?» kabi refleksiv savollarni berish foydalidir. Bunday savollar o‘quvchini o‘zining bilish faoliyatini anglashga o‘rgatadi va asta-sekin mustaqil o‘quv strategiyasini shakllantiradi.

Modelda kommunikativ faoliyatga ham alohida o‘rin beriladi. Matnni o‘qib tushungan o‘quvchi o‘z fikrini og‘zaki yoki yozma ravishda ifodalay olishi kerak. Shu sababli juftlikda ishlash, kichik guruhlarda munozara, dalil almashish, matn asosida savol tuzish, muallif pozitsiyasini himoya qilish yoki unga qarshi dalil keltirish kabi faoliyat turlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda asosiy mezon o‘quvchining ko‘p gapirishi emas, fikrini matnga tayangan holda asoslay olishidir. O‘qilgan material asosida qisqa yozma xulosa, dalillangan javob, jadval, konseptual xarita yoki muammoli savolga yozma munosabat yaratish ham o‘qish savodxonligini mustahkamlaydi.

O‘qish savodxonligini rivojlantirish modelida ota-ona bilan hamkorlik ham muhim omil hisoblanadi. PIRLS 2026ning kontekstual modeli o‘quvchining o‘qish rivojida maktab va uy muhitini birgalikda o‘rganishga e‘tibor qaratadi [PIRLS 2026 Contextual Framework]. Shuning uchun o‘quvchining o‘qish faoliyatini faqat dars vaqtida tashkil etish bilan cheklanmaslik kerak. Uy sharoitida ota-ona bilan birgalikda qisqa matn o‘qish, o‘qilgan material haqida suhbatlashish, matn yuzasidan farzandning shaxsiy fikrini so‘rash va javobini dalil bilan asoslashga undash o‘qish madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Bu jarayonda ota-onaning asosiy vazifasi bolaning o‘rniga javob berish emas, balki uni fikrlashga undovchi savollarni qo‘yishdan iborat bo‘lishi kerak.

Raqamli ta‘lim resurslaridan foydalanish ham modelning zamonaviy tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Bugungi o‘quvchi bosma matn bilan bir qatorda elektron matn, internet sahifasi, jadval, grafik, video va boshqa axborot shakllari bilan ham ishlaydi. PIRLS 2026 to‘liq raqamli formatda o‘tkazilishi rejalashtirilgan bo‘lib, bu o‘quvchilarning raqamli muhitda matnlarni qayta ishlash, ajratish, tushunish va baholash qobiliyatlarini o‘rganishni talab qiladi [PIRLS 2026 Assessment Frameworks, 2024]. Shu bois maktablarda raqamli matnlar asosida topshiriqlar ishlab chiqishda o‘quvchini faqat axborotni topishga emas, balki manbaning ishonchliligini tekshirish va turli ma‘lumotlarni qiyoslashga ham o‘rgatish zarur.

Pedagogik modelning natijaviy komponenti muntazam monitoring va mezonli baholash orqali aniqlanadi. O‘quvchining o‘qish savodxonligi rivojini faqat yakuniy nazorat bilan o‘lchash maqsadga muvofiq emas. Dastlabki diagnostika, oraliq kuzatuv va yakuniy baholash natijalari o‘zaro qiyoslanishi lozim. Baholash mezonlari sifatida matndan kerakli axborotni topish, asosiy g‘oyani aniqlash, xulosa chiqarish, axborotni integratsiya qilish, dalildan foydalanish, matn mazmunini baholash, muallif pozitsiyasini anglash va shaxsiy fikrni asoslash kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin. Bunday mezonlar o‘qituvchiga o‘quvchining faqat natijasini emas, balki qaysi ko‘nikma rivojlanayotganini ham ko‘rish imkonini beradi.

Modelning samaradorligini oshirish uchun o‘qituvchining metodik kompetensiyasi ham parallel ravishda rivojlantirilishi zarur. 2026-yilda O‘zbekistonda PIRLS doirasida o‘qish savodxonligini rivojlantirishga bag‘ishlangan maxsus treninglarning tashkil etilgani o‘qituvchilarni zamonaviy o‘qib tushunish metodlari bilan ta‘minlashga e‘tibor kuchayganini ko‘rsatadi [Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi, 06.01.2026]. Shu asosda joylarda o‘qituvchilar uchun matn tanlash, savol-topshiriqlar tuzish, differensial topshiriqlar ishlab

chiqish, ochiq savollarni baholash, o‘quvchi xatolarini diagnostika qilish va refleksiv faoliyatni tashkil etish bo‘yicha amaliy metodik seminarlarni yo‘lga qo‘yish mumkin.

Taklif qilinayotgan modelning muhim jihati uning hududiy sharoitga moslashuvchanligidir. U tayyor, o‘zgarmas metodik sxema sifatida emas, balki hududlardagi maktablarning imkoniyatlari va o‘quvchilarning ehtiyojlaridan kelib chiqib takomillashtiriladigan pedagogik tizim sifatida qaraladi. Masalan, moddiy-texnik imkoniyatlari yuqori bo‘lgan maktablarda raqamli matnlar va elektron resurslar ulushini oshirish mumkin bo‘lsa, texnik imkoniyatlari nisbatan cheklangan sinflarda bosma materiallar, mahalliy axborotlar, badiiy parchalar, jadvallar va o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan topshiriqlar asosiy vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Muhimi, metod emas, o‘qish savodxonligini shakllantiruvchi kognitiv faoliyatning izchilligi saqlanishidir.

Bugungi kunda ta‘lim muhitining yangilanib borayotgani bunday modelni tajriba-sinov asosida joriy qilish uchun muayyan pedagogik imkoniyat yaratadi. Xususan, 2026-yilda tumandagi 8-maktabda energiya samarador va zamonaviy ta‘lim maskani qurilishi rejalashtirilgani rasmiy manbalarda qayd etilgan [E-kengash, 02.04.2026]. Shu sababli o‘qish savodxonligi modeli alohida maktab yoki sinf tajribasidan boshlab, diagnostika – tajriba-sinov – monitoring – tahlil – takomillashtirish – ommalashtirish ketma-ketligida rivojlantirilishi mumkin.

Mazkur modelning kutilayotgan natijasi o‘quvchining faqat tez va ravon o‘qishida emas, balki o‘qigan matni asosida mustaqil fikrlashida namoyon bo‘ladi. O‘quvchi matndan kerakli ma‘lumotni izlaydi, uning asosiy g‘oyasini anglaydi, turli axborotlarni birlashtiradi, xulosa chiqaradi, matnning mazmuni va shakliga munosabat bildiradi, o‘z fikrini dalillar bilan asoslaydi hamda olingan bilimni yangi vaziyatga ko‘chira oladi. Shu ma‘noda o‘qish savodxonligi barcha fanlarni o‘zlashtirishga xizmat qiluvchi universal ta‘lim kompetensiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Aytish mumkinki, hududlarda o‘qish savodxonligini rivojlantirishning pedagogik modeli diagnostika, motivatsiya, mazmun, faoliyat, kommunikatsiya, baholash va refleksiya jarayonlarining uzviy birligiga asoslanishi maqsadga muvofiq. Modelning markazida o‘quvchining matn bilan faol intellektual munosabati turadi. Unda o‘qish jarayoni «matnni o‘qish – savolga javob berish» chegarasidan chiqarilib, «matnni anglash – axborotni izlash – dalilni aniqlash – ma‘lumotni bog‘lash – xulosa chiqarish – baholash – shaxsiy fikrni asoslash» tizimiga olib chiqiladi. Hududiy materiallardan foydalanish, differensial topshiriqlar, ochiq savollar, raqamli va bosma matnlar bilan ishlash, ota-ona hamkorligi hamda muntazam diagnostik monitoring mazkur modelning amaliy samaradorligini oshiruvchi omillar sifatida xizmat qiladi. Natijada o‘quvchining nafaqat o‘qish texnikasi, balki matnni anglash, fikrlash, muloqot qilish, axborotni baholash va undan amaliy foydalanish kompetensiyalarini izchil rivojlantirish uchun yaxlit pedagogik sharoit yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mullis I. V. S., Martin M. O. [eds.]. *PIRLS 2026 Assessment Frameworks*. – Boston: TIMSS & PIRLS International Study Center, Boston College, 2024.
2. Tracey D. H., Morrow L. M. *Lenses on Reading: An Introduction to Theories and Models*. 4th ed. – New York: Guilford Press, 2024. – ISBN 9781462554669.

3. Verhoeven L. [Ed.]. *Functional Literacy: Theoretical Issues and Educational Implications*. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1994. – ISBN 9789027217912.
4. Harrison C. *Understanding Reading Development*. – London: SAGE Publications, 2004. – ISBN 0761942505.
5. Акбаралиевна М.Д. Роль чтения в личностном развитии // Европейский журнал инноваций в неформальном образовании. – 2021. – Т. 1. – №. 2. – С. 138-141.
6. Акбаралиевна М.Д. Роль чтения в личностном развитии // Европейский журнал инноваций в неформальном образовании. – 2021. – Т. 1. – №. 2. – С. 138-141.
7. Akbaraliyeva M. D. A library culture in the world //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – Т. 10. – №. 6. – С. 1351-1354.
8. Акбаралиевна, Муминова Дилафроз. «Библиотека — это высокая добродетель». Европейский журнал инноваций в неформальном образовании 2.5 (2022): 42-45.
9. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Hakimova N., Baxtiyorova H. *Ona tili va o‘qish savodxonligi: 2-sinf o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma*. – Toshkent: Respublika ta‘lim markazi, 2021. – 128 b.